

Ενεργειακή μετάβαση και υφαρπαγή γης: η περίπτωση της Ελλάδας¹

Γράφει η TATIANA MAKH*

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει την πιθανή ανάπτυξη και εφαρμογή πρακτικών υφαρπαγής γης με πρόσχημα την τρέχουσα ενεργειακή μετάβαση της Ελλάδας. Η μετάβαση αυτή πραγματοποιείται κυρίως μέσω της απολιγνιτοποίησης και της αύξησης του ποσοστού που καταλαμβάνουν οι Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας (ΑΠΕ) στο ενεργειακό μίγμα. Η υφαρπαγή γης και η εκποίηση δημόσιων περιουσιακών στοιχείων αποτελούν διαδικασίες που εφαρμόστηκαν ευρέως τα προηγούμενα έτη. Συνεπώς, η ανάπτυξη και εφαρμογή νέων πρακτικών υφαρπαγής γης στο πλαίσιο προώθησης μέτρων για την αντιμετώπιση της εντεινόμενης κλιματικής κρίσης είναι εξαιρετικά πιθανές. Ως προς το μεθοδολογικό πλαίσιο που χρησιμοποιήθηκε, επιλέχθηκε η ανάλυση πηγών δευτερογενούς βιβλιογραφίας και ο συσχετισμός των πρακτικών που περιγράφονται σε αυτές με τις διαδικασίες που ορίζουν και εφαρμόζουν τα επίσημα κυβερνητικά κείμενα και η ισχύουσα νομοθεσία.

1. Το άρθρο περιέχει στοιχεία από τη διπλωματική εργασία που πραγματοποίησα στο ΠΜΣ «Περιβαλλοντικός Σχεδιασμός» του ΕΑΠ με τίτλο «Ανανεώσιμες και μη ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και υφαρπαγή γης. Η ενεργειακή μετάβαση στην Ελλάδα από το 2010 και έπειτα» (παρουσιάστηκε το Σεπτέμβριο του 2021) και επιβλέποντες τους Γιώργο Βελεγράκη και Λεωνίδα Βατικιώτη.

Εισαγωγή

Η ανάγκη δραστηρικής μείωσης των επιβλαβών ατμοσφαιρικών ρύπων, αν και είναι πλέον κοινώς αποδεκτή, έρχεται σε αντίθεση με την αυξανόμενη ζήτηση ενέργειας που παρατηρείται παγκοσμίως. Η αύξηση αυτή οφείλεται κυρίως στην αλλαγή του τρόπου διαβίωσης (αύξηση κατανάλωσης και χρήσης ηλεκτρονικών συσκευών) και στην αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού. Καθώς η κλιματική κρίση δεν μπορεί να ανασχεθεί χωρίς τη μείωση των ατμοσφαιρικών ρύπων –και προκειμένου να αντιμετωπιστεί χωρίς να τεθούν περιορισμοί στην κατανάλωση ενέργειας– προωθείται η αποκαλούμενη ενεργειακή μετάβαση.

Πριν όμως ακόμη ενταχθεί στο δημόσιο λόγο στην Ελλάδα η ενεργειακή μετάβαση συνέβησαν ορισμένα καθοριστικής σημασίας γεγονότα. Την απότομη αύξηση του ελληνικού εξωτερικού δημόσιου χρέους των ετών πριν από το 2009 διαδέχτηκε η αδυναμία αποπληρωμής αυτού και των ομολόγων που έλγχαν από τα τέλη του έτους και εξής. Έτσι, το 2010 υπογράφηκε η πρώτη από μία σειρά μνημονιακών δεσμεύσεων. Ανάμεσα στην υπογραφή του πρώτου και του δεύτερου μνημονίου παρεμβλήθηκε μεταξύ άλλων και η ψήφιση του Ν. 3986/2011, στον οποίο ορίστηκε η δημιουργία του Ταμείου Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου (ΤΑΙΠΕΔ). Πρόκειται για μία ανώνυμη εταιρεία με «*αποκλειστικό σκοπό την αξιοποίηση περιουσιακών στοιχείων της ιδιωτικής περιουσίας του Δημοσίου*» (άρθρο 1, παράγραφος 1) της οποίας «*το προϊόν αξιοποίησης χρησιμοποιείται αποκλειστικά για την αποπληρωμή του δημοσίου χρέους της χώρας*» (άρθρο 1, παράγραφος 2). Στο ταμείο αυτό μεταβιβάστηκαν –αναγκαστικά και χωρίς αντάλλαγμα– κινητές αξίες εταιρειών, δικαιώματα περιουσιακής φύσεως, άυλα δικαιώματα και δικαιώματα λειτουργίας, συντήρησης και εκμετάλλευσης υποδομών καθώς και ακίνητα που είτε περιλαμβάνονταν εκείνη την περίοδο στο «Πρόγραμμα Αποκρατικοποιήσεων του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015

του άρθρου 6Α του Ν. 2362/1995» είτε θα προσθέτονταν μελλοντικά σε κάποιο Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής (άρθρο 2, παράγραφος 4).

Συνεπώς, την υπογραφή του πρώτου μνημονίου ακολούθησε η θεσμική νομιμοποίηση της εκποίησης της δημόσιας περιουσίας. Τη μνημονιακή περίοδο όμως ψηφίστηκαν νόμοι που επηρέασαν πλήθος τομέων. Ο Ν. 4389/2016 όρισε τη σύσταση ανώνυμης εταιρείας με την επωνυμία «Ελληνική Εταιρεία Συμμετοχών και Περιουσίας ΑΕ» (άρθρο 184, παράγραφος 1) η οποία «*δεν ανήκει στο δημόσιο ή ευρύτερο δημόσιο τομέα, όπως αυτός εκάστοτε ορίζεται*» (άρθρο 184, παράγραφος 4) και λειτουργεί «*σύμφωνα με τους κανόνες της ιδιωτικής οικονομίας*» (άρθρο 185, παράγραφος 1). Η εταιρεία αυτή είναι γνωστή ως «υπερταμείο» και άμεσες θυγατρικές της είναι (βάσει του άρθρου 188, παράγραφος 1) το Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (ΤΧΣ), το Ταμείο Αξιοποίησης της Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου (ΤΑΙΠΕΔ) και η Εταιρεία Ακινήτων Δημοσίου ΑΕ (ΕΤΑΔ).

Στον παραπάνω νόμο (μέρος δεύτερο, κεφάλαιο Η', υποκεφάλαιο Β, άρθρο 142) περιγράφεται επίσης «*ο πλήρης ιδιοκτησιακός διαχωρισμός της εταιρείας «Ανεξάρτητος Διαχειριστής Μεταφοράς Ηλεκτρικής Ενέργειας Ανώνυμη Εταιρεία» (... ΑΔΜΗΕ ΑΕ) από τη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού Ανώνυμη Εταιρεία (... ΔΕΗ Α.Ε.)*» (παράγραφος 1) και ορίζεται πως «*ο έλεγχος επί της Α.Δ.Μ.Η.Ε. Α.Ε. θα ασκείται από διαφορετικό φορέα του Δημοσίου σε σχέση με τη Δ.Ε.Η. Α.Ε. ή άλλη επιχείρηση που ασκεί οποιαδήποτε από τις δραστηριότητες παραγωγής ή προμήθειας ηλεκτρικής ενέργειας ή φυσικού αερίου*» (παράγραφος 2).

Είναι εμφανές από τα παραπάνω πως χάρη σε όσα μέτρα θεσμοθετήθηκαν τη μνημονιακή περίοδο έγινε εφικτή η εκποίηση υποδομών και εκτάσεων του δημοσίου αλλά και η ιδιωτικοποίηση δημόσιων κρατικών υπηρεσιών. Καθώς τα νομοθετήματα αυτά είναι στην πλειοψηφία τους ακόμη σε ισχύ τίθεται υπό αμφισβήτηση η έξοδος από τα μνημόνια του 2018 και το τέλος της ενισχυμένης

εποπτείας του 2022. Ως προς την ενέργεια, η ΔΕΗ αρχικά χωρίστηκε το 2014 σε δύο μέρη (τη «μικρή» και τη «μεγάλη») και στη συνέχεια άρχισε σταδιακά να ιδιωτικοποιείται. Κατά τη διάρκεια της εκποίησης αυτής όμως ξεκίνησε να συντελείται η αναγκασία για τη συμμόρφωση με τους στόχους της ΕΕ για απολιγνιτοποίηση² ενεργειακή μετάβαση.

Οι κεντρικοί άξονες της ενεργειακής μετάβασης και της απολιγνιτοποίησης περιγράφονται κυρίως σε δύο επίσημα κυβερνητικά κείμενα, το «Εθνικό Σχέδιο για την Ενέργεια και το Κλίμα» (ΕΣΕΚ)³ και το «Σχέδιο Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης» (ΣΔΑΜ). Όμως η χρονική συγκυρία της ενεργειακής μετάβασης, καθώς υλοποιείται ύστερα από μία χρόνια κρίση χρέους, είχε ως συνέπεια η ιδιωτικοποίηση της ενέργειας να δημιουργεί ευκαιρίες υπαρπαγής σε πολλαπλά επίπεδα. Συνεπώς, εγείρονται ερωτήματα σχετικά με το ενδεχόμενο η τρέχουσα ενεργειακή μετάβαση να αποτελεί εξέλιξη των προτερων πρακτικών υπαρπαγής. Προκύπτει συνεπώς ένα ερώτημα, που προσπαθεί να απαντηθεί στο παρόν άρθρο, και είναι το ακόλουθο: *Με πρόσχημα την ενεργειακή μετάβαση, ποιες είναι οι εφαρμοζόμενες πρακτικές υπαρπαγής γης στην Ελλάδα;*

Κλιματική αλλαγή και ενεργειακή μετάβαση

Η κλιματική αλλαγή είναι ένα φαινόμενο που ενώ έχει εντοπιστεί από τους επιστήμονες εδώ και πολλά χρόνια⁴ δε της είχε

δοθεί η απαραίτητη προσοχή. Η λήψη ανεπαρκών μέτρων είχε ως αποτέλεσμα τα ακραία καιρικά φαινόμενα που προκαλούνται εξαιτίας της να εντείνονται ολοένα και περισσότερο. Εκτός αυτού, να μην πρόκειται για φαινόμενα που επηρεάζουν το σύνολο του πλανήτη όμως το ανθρακικό αποτύπωμα συγκεκριμένων κρατών και του πλουσιότερου 10% των νοικοκυριών είναι σημαντικά υψηλότερα. Ενδεικτικά σημειώνεται πως το 2015 το 10% των πλουσιότερων νοικοκυριών ευθύνονταν για το 49% των παγκόσμιων εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα⁵.

Τα καιρικά φαινόμενα που προκαλούν αρνητικές συνέπειες στο οικοσύστημα και το ανθρωπογενές περιβάλλον αυξάνονται διαρκώς. Ενδεικτικά αναφέρονται οι φωτιές στη Βραζιλία και την Αυστραλία του 2019-2020, οι πλημύρες στο Πακιστάν του 2022 και η ξηρασία/λειψυδρία στην Ιταλία του 2022. Παρ' όλα ταύτα, διαφορετικές κοινότητες αντιλαμβάνονται την κλιματική αλλαγή ως μία μεταβαλλόμενο μέγεθος απειλή. Τόσο τα χαρακτηριστικά της κοινότητας όσο και του χώρου στον οποίο διαβιών τα μέλη της καθορίζουν το βαθμό στον οποίο επηρεάζονται αρνητικά από τις συνέπειες της αλλαγής αυτής.

Σύμφωνα με τους Ντεσάι, Ανγκερ κ.ά. (Dessai, Adger et al.) η κλιματική αλλαγή γίνεται αντιληπτή ως αβεβαιότητα προερχόμενη από τις συνέπειες καιρικών φαινομένων που έχουν ήδη συμβεί, και άρα αποτελούν βιώματα, ή αναμένεται να συμβούν, και άρα σχετίζονται με την αντίληψη του καθενός (2004: 14). Οι συνέπειες αυτές συχνά αντιμετωπίζονται ως απειλές προς την ίδια τη ζωή και το βιοπορισμό, και έτσι αποτελούν ατομικό αλλά και συλλογικό λόγο ανησυχίας. Για παράδειγμα, για τις κοινότητες εκείνες

2. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει θέσει στόχο η οικονομία της να είναι κλιματικά ουδέτερη μέχρι το 2050.

3. Κυρώθηκε με το ΦΕΚ 4893/Β/31.12.2019.

4. Το 1896 ο φυσικός Σβάντε Αρένιους (Svante Arrhenius) πρόβλεψε ότι οι αλλαγές στα επίπεδα διοξειδίου του άνθρακα είναι ικανές να αλλάξουν την επιφανειακή θερμοκρασία. Όμως η αναγκαιότητα της αειφόρου ανάπτυξης ορίστηκε επίσημα το 1987, μέσω της έκθεσης Μπρούντλαντ (Brundtland). Τέλος, η παγκόσμια έκθεση της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Αλλαγή του Κλίματος (IPCC) του 2022 προειδοποιεί πως εάν δεν γίνουν άμεσα δραστηριότητες

μειώσεις στις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα το όριο του 1,5 °C (ορίστηκε το 2016 στη συνθήκη του Παρισιού για τον περιορισμό της αύξησης της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη) εντός των επόμενων δύο δεκαετιών θα ξεπεραστεί.

5. <https://www.theguardian.com/environment/2022/feb/04/carbon-footprint-gap-between-rich-poor-expanding-study>

που διαβιούν σε κλιματολογικά ευαίσθητες περιοχές, κυρίως σε αναπτυσσόμενες χώρες, η κλιματική αλλαγή πιθανότατα εκλαμβάνεται ήδη ως κίνδυνος. Αντιθέτως, σε άλλες περιοχές του πλανήτη, οι κυβερνήσεις των οποίων διαθέτουν περισσότερα μέσα αντιμετώπισης των καταστροφών που προκαλούνται από τα ακραία καιρικά φαινόμενα, η κλιματική αλλαγή πιθανότατα δεν εκλαμβάνεται ως ένας υπαρκτός κίνδυνος αλλά ως μία μελλοντική πιθανότητα (ό.π.: 21).

Όπως αναφέρει ο Μπέρκετ (Burkett) είναι σημαντικό να αναγνωριστεί πως όλοι οι τρόποι με τους οποίους αντιλαμβανόμαστε την περιβαλλοντική κρίση αποτελούν ανθρώπινα και κοινωνικά κατασκευάσματα, καθώς έμμεσα ή άμεσα αντιλαμβανόμαστε αυτές τις ασυμφωνίες από τη μεριά των περιβαλλοντικών απαιτήσεων της ανθρώπινης και κοινωνικής ανάπτυξης (1999: 107). Αυτές οι απαιτήσεις καθορίζονται είτε από ζητήματα όπως η ανθρώπινη υγεία, οι πνευματικές και σωματικές ικανότητες και οι δυνατότητες συνύπαρξης με τμήματα του φυσικού περιβάλλοντος, είτε από την παρεμπόδιση της αναπαραγωγής των σχέσεων που καθορίζουν την ανθρώπινη παραγωγή και ανάπτυξη (Μπέρκετ, 1999: 107).

Ενώ όμως η κλιματική κρίση που έχει προκαλέσει η ανθρώπινη δραστηριότητα είναι πλέον ένα κοινό αποδεκτό γεγονός τα μέσα που εξακολουθούν να προκρίνονται ως ικανά για την αντιμετώπιση αυτής είναι εκ του αποτελέσματος ανεπαρκή. Τα αίτια για την εν λόγω αντιμετώπιση μπορούν να αναζητηθούν στο κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο. Όπως αναφέρει η Κλάιν (2015: 35) *«Δεν πράττουμε όσα είναι αναγκαία για να μειωθούν οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου επειδή αυτά που πρέπει να κάνουμε έρχονται σε σφοδρή σύγκρουση με τον απαλλαγμένο από κάθε έλεγχο και περιορισμό, απορρυθμισμένο καπιταλισμό»*.

Άρα, ο λόγος για τον οποίο προωθείται η ενεργειακή μετάβαση ως η διαδικασία εκείνη που από μόνη της επαρκεί ώστε να αποφευχθεί η περαιτέρω όξυνση της κλιματικής αλλαγής μπορεί να αναζητηθεί στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Πρόκειται για μία επιλογή που καθορίστηκε από οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα. Όμως, όπως σημειώνουν οι Μπριτζ, Μπουζαρόβσκι κ.ά. (Bridge, Bouzarovski et al.), η μετάβαση σε ένα μοντέλο παραγωγής ενέργειας με χαμηλό ανθρακικό αποτύπωμα είναι κατά κύριο λόγο μία διαδικασία που σχετίζεται με τη γεωγραφία, καθώς περιλαμβάνει την αναδιαμόρφωση των χωρικών προτύπων της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας (2013: 331).

Οι αλλαγές στο μοντέλο της παραγωγής ενέργειας και στις χρησιμοποιούμενες πρώτες ύλες που πραγματοποιήθηκαν κατά το παρελθόν, όπως για παράδειγμα η μετάβαση από το ξύλο και την υδραυλική ενέργεια στον άνθρακα το 19ο αιώνα ή από τον άνθρακα στο πετρέλαιο τον 20ο αιώνα, επέφεραν έντονες κοινωνικές αλλαγές, όπως η βιομηχανοποίηση, η αστικοποίηση και η αύξηση της κατανάλωσης (ό.π.: 333). Την τρέχουσα περίοδο, η μετάβαση σε ένα μοντέλο παραγωγής ενέργειας με χαμηλό ανθρακικό αποτύπωμα διανοίγει νέους ορίζοντες αναφορικά με το ποια γεωγραφικά χαρακτηριστικά θα σχηματιστούν (ό.π.: 332).

Ως προς τις γεωγραφικές προεκτάσεις οποιασδήποτε ενεργειακής μετάβασης, οι Μπριτζ, Μπουζαρόβσκι κ.ά. αναφέρουν έξι δομικά στοιχεία που καθορίζουν και επηρεάζονται από αυτή. Το πρώτο είναι η *τοποθεσία*, είτε είναι απόλυτη είτε σχετική. Η απόλυτη τοποθεσία είναι συγκεκριμένη και δε μεταβάλλεται -ορίζεται χάρη στο γεωγραφικό πλάτος και μήκος- ενώ αντιθέτως η σχετική τοποθεσία περιγράφει την εγγύτητα ανάμεσα στα επιμέρους στοιχεία του συστήματος –και είναι έντονα δυναμική– (ό.π.: 334). Το δεύτερο στοιχείο είναι το *τοπίο*, το οποίο περιγράφει το σύνολο των φυσικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών που ενυπάρχουν σε ένα μέρος καθώς και την ιστορική διαδικασία της δημιουργίας και αλληλεπίδρασης αυτών των χαρακτηριστικών (ό.π.: 335). Το τρίτο χαρακτηριστικό είναι η *εδαφικότητα*, με την οποία περιγράφεται ο τρόπος χάρη στον οποίο η κοινωνική και πολιτική ισχύς οργανώνονται και ασκούνται στο χώρο (ό.π.: 336).

Το τέταρτο χαρακτηριστικό είναι η *χωρική διαφοροποίηση* και η *άνιση ανάπτυξης*. Ο συνδυασμός της τοποθεσίας, του τοπίου και της εδαφικότητας και ο συσχετισμός αυτών με την παραγωγή ενέργειας με χαμηλό ανθρακικό αποτύπωμα, απόρροια της ενεργειακής μετάβασης, παράγει νέες μορφές άνισης ανάπτυξης (ό.π.: 337). Το πέμπτο χαρακτηριστικό είναι οι *διαφορετικές κλίμακες*. Ο όρος κλίμακα αναφέρεται στο υλικό μέγεθος και την έκταση που επηρεάζονται (ό.π.: 337). Κατά συνέπεια, ο κοινωνικός αντίκτυπος των μορφών παραγωγής ενέργειας που επιλέγονται για την ενεργειακή μετάβαση ποικίλλει σημαντικά αναλόγως του μεγέθους της έκτασης που επηρεάζεται αλλά και του τρόπου υλοποίησης της μετάβασης (ό.π.: 338). Το έκτο χαρακτηριστικό είναι η *χωρική ενσωμάτωση*, η οποία αποτελεί ένα εν δυνάμει εμπόδιο στην ενεργειακή μετάβαση (ό.π.: 338).

Η ενεργειακή μετάβαση στην περίπτωση της Ελλάδας εκτυλίσσεται κατά κύριο λόγο σε δύο σκέλη. Το ένα είναι η απολιγνιτοποίηση, η οποία θα ολοκληρωνόταν μέχρι το 2028 (ΥΠΕΝ, 2019: 5), ενώ το 2022 η κυβέρνηση εξήγγειλε τη μετάθεση αυτής⁶. Η απολιγνιτοποίηση,

βάσει των προαναφερθέντων χαρακτηριστικών, επηρεάζει έντονα την τοποθεσία των υφιστάμενων λιγνιτικών μονάδων και δημιουργεί ζητήματα άνισης ανάπτυξης, τα οποία καθορίζονται από τα μέτρα που θεσπίζονται για τους πολίτες των περιοχών αυτών. Το άλλο σκέλος της ενεργειακής μετάβασης είναι η αύξηση των ποσοστών της παραγόμενης από ΑΠΕ ενέργειας. Συγκεκριμένα, πρέπει μέχρι το 2030 «*το μερίδιο συμμετοχής των ΑΠΕ στην κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας να υπερβεί το 60%*» (ό.π.: 4). Η χωροθέτηση των νέων μονάδων παραγωγής ενέργειας συνεπάγεται κατά κύριο λόγο ζητήματα που σχετίζονται με το τοπίο και πώς αυτό μεταλλάσσεται αλλά και με τη χωρική ενσωμάτωση των μονάδων. Εκτός από ζητήματα όπως γιατί δεν συμπεριλαμβάνονται στα μέτρα που θεσπίζονται η ανάγκη μείωσης των επιπέδων κατανάλωσης σε ορισμένους τομείς αλλά και προστασίας των φυσικών εκτάσεων και της βιοποικιλότητας, υποψίες δημιουργούνται και από τη διαδικασία που ακολουθείται μέχρι στιγμής τόσο ως προς την απολιγνιτοποίηση όσο και ως προς την παραγόμενη από ΑΠΕ ενέργεια.

Η απολιγνιτοποίηση αφορά κυρίως την περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας και τη Μεγαλόπολη. Η κατεύθυνση που έχει δο-

6. Η μετάθεση οφείλεται στην αύξηση της τιμής του πετρελαίου και του φυσικού αερίου. Όμως, λόγω της ρευστότητας που επικρατεί στον τομέα της ενέργειας παγκοσμίως τα δεδομένα διαρκώς μεταβάλλο-

νται.

θεί είναι η διείσδυση του ιδιωτικού τομέα στις λιγνιτικές περιοχές καθώς οι επενδύσεις που θα προωθηθούν «θα υλοποιηθούν τόσο από ιδιωτικούς, όσο και δημόσιους φορείς, αλλά και μέσω σύμπραξης δημόσιου και ιδιωτικού τομέα (ΣΔΙΤ)» αν και «έχουν ληφθεί υπόψη και αναλυθεί κυρίως ιδιωτικές επενδύσεις με βάση το μέχρι στιγμής εκπεφρασμένο ενδιαφέρον» (ΥΠΕΝ, 2020: 20). Ταυτόχρονα, τα μέτρα που έχουν ληφθεί για τη στήριξη της τοπικής οικονομίας περιορίζονται ουσιαστικά στην προώθηση επιχορηγούμενων από τον ΟΑΕΔ θέσεων εργασίας (ό.π.: 12-13) και την εθελούσια συνταξιοδότηση (ό.π.: 7). Το μερίδιο των ΑΠΕ στην ακαθάριστη τελική κατανάλωση ενέργειας πρέπει να φτάσει το 35% (ΥΠΕΝ, 2019: 4). Ως προς την αδειοδότηση των σταθμών ΑΠΕ, ορίζεται ως προτεραιότητα η απλοποίηση των διαδικασιών, με στόχο τη μείωση του διαστήματος που απαιτείται για την υλοποίηση των έργων, την επιτάχυνση των επενδύσεων και την ενίσχυση του κλίματος εμπιστοσύνης «επενδυτών - κράτους με αποτέλεσμα την προσέλκυση νέων επενδύσεων» (ό.π.: 110). Δηλώνεται επίσης πως «το μέγεθος της επενδυτικής πρόκλησης ξεπερνά τις χρηματοδοτικές δυνατότητες του δημόσιου τομέα» (ό.π.: 99). Συνεπώς, και για τους δύο κεντρικούς πυλώνες της ενεργειακής μετάβασης, δηλαδή της απολιγνιτοποίησης και της παραγωγής ενέργειας από ΑΠΕ, το δημόσιο φαίνεται να αποσύρεται και να ευνοεί την είσοδο ιδιωτικών φορέων στις λιγνιτικές περιοχές αλλά και στην παραγωγή ενέργειας από ΑΠΕ.

Η εμπορευματοποίηση της φύσης

Το κυρίαρχο οικονομικό σύστημα επιβάλλει τη διαρκή αναζήτηση τρόπων ώστε οι καπιταλιστές με το λιγότερο κόστος να συσσωρεύουν το περισσότερο κέρδος. Στο παραπάνω πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί και η εμπορευματοποίηση της φύσης. Ο ανταγωνισμός ωθεί τους ατομικούς καπιταλιστές στο να αναζητούν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα «και

επομένως οδηγούνται ή υποχρεώνονται να κινηθούν σ' εκείνους τους τόπους εγκατάστασης στους οποίους το κόστος είναι χαμηλότερο ή τα ποσοστά κέρδους υψηλότερα» (Χάρβει, 2006: 111). Η εμπορευματοποίηση καθαυτή όμως είναι ένα από τα πολλά χαρακτηριστικά που επιβάλλουν οι επιταγές του νεοφιλελευθερισμού.

Σύμφωνα με τον Καστρέ (Castree) ο νεοφιλελευθερισμός απαρτίζεται από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά (2008: 142-143): *Ιδιωτικοποίηση*, δηλαδή εκχώρηση κοινωνικών ή περιβαλλοντολογικών δικαιωμάτων –τα οποία μέχρι πρότινος ήταν κρατικά, χωρίς ιδιοκτητή ή κοινά– στην ιδιωτική ιδιοκτησία. Οι νέοι ιδιοκτήτες των μέχρι σήμερα μη ιδιωτικοποιημένων δικαιωμάτων μπορούν δυναμικά να προέρχονται από οποιοδήποτε μέρος του κόσμου. *Εμπορευματοποίηση*, δηλαδή τοποθέτηση τιμών σε τομείς που ήταν μέχρι πρότινος προστατευμένοι από εμπορικές συναλλαγές ή, για πλήθος λόγων, παρέμεναν χωρίς τιμή. Οι τιμές αυτές ορίζονται από την αγορά, ενδεχομένως τη διεθνή αγορά, και για αυτό το λόγο ο νεοφιλελευθερισμός συχνά εξισώνεται με το ελεύθερο εμπόριο χωρίς γεωγραφικούς περιορισμούς. *Απορύθμιση*, δηλαδή υποχώρηση της παρέμβασης του κράτους από πολλές πτυχές της κοινωνικής και περιβαλλοντολογικής ζωής έτσι ώστε αφενός η κρατική ρύθμιση να μειωθεί και αφετέρου όλο και περισσότεροι τομείς να γίνουν αυτοδιοικούμενοι, εντός κεντρικά καθορισμένων πλαισίων και κανόνων. *Επαναρύθμιση*, δηλαδή ανάπτυξη κρατικών πολιτικών προκειμένου να διευκολυνθεί η ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση όσο πιο ευρύτερων τομέων της κοινωνικής και περιβαλλοντολογικής ζωής. *Μερίδια της αγοράς στον εναπομένοντα κρατικό τομέα*, δηλαδή η καθοδηγούμενη από το κράτος προσπάθεια να πραγματοποιούνται οι εναπομένουσες δημόσιες υπηρεσίες μαζί με τον ιδιωτικό τομέα και η προώθηση αυτών ως αποτελεσματικών και ανταγωνιστικών. *Κατασκευή πλευρικών μηχανισμών στην κοινωνία των πολιτών*, δηλαδή η ενθάρρυνση από το κράτος ομάδων πολιτών

(φιланθρωπικές οργανώσεις, ΜΚΟ κ.λπ.) να παρέχουν υπηρεσίες που παρείχαν, ή θα μπορούσαν να παρέχουν, τα παρεμβατικά κράτη στους πολίτες.

Η ενεργειακή μετάβαση της Ελλάδας, ιδωμένη υπό το πρίσμα του νεοφιλελευθερισμού, εμπεριέχει πολλά από τα χαρακτηριστικά που αναφέρει ο Καστρέ. Η ιδιωτικοποίηση αφορά τόσο τις δημόσιες λιγνιτικές μονάδες που κλείνουν όσο και την παραχώρηση δημόσιων φυσικών εκτάσεων σε ιδιωτικούς φορείς για να εγκαταστήσουν σε αυτές ΑΠΕ. Η ιδιωτικοποίηση που προωθείται αφορά την υφαρπαγή φυσικών εκτάσεων, των υφιστάμενων λιγνιτικών υποδομών αλλά και την ιδιωτικοποίηση του τομέα της ενέργειας. Η εμπορευματοποίηση της φύσης, αναφορικά με την ενεργειακή μετάβαση, έχει επέλθει καθώς δασικές και εν γένει φυσικές εκτάσεις, στο πλαίσιο αναζήτησης τόπων όπου το κεφάλαιο μπορεί να επενδυθεί για να παράξει κέρδος με μικρό κόστος, έχουν αρχίσει να μισθώνονται σε ιδιωτικούς φορείς⁷. Η απορύθμιση και επαναρύθμιση είναι δύο ακόμη χαρακτηριστικά που εντοπίζονται, καθώς το κράτος αρχικά αποσύρθηκε σταδιακά από την παραγωγή και διανομή της ενέργειας (απορύθμιση) και στη συνέχεια ανέπτυξε νομοθεσία που καθορίζει ευνοϊκούς και προστατευτικούς για την ιδιωτικοποίηση της ενέργειας όρους (επαναρύθμιση). Ακόμη όμως και σε εκείνες τις πτυχές της ενέργειας που εξακολουθούν να είναι δημόσιες το κράτος επιχειρεί να προβάλλει και να προωθεί τη συνεργασία με τον ιδιωτικό τομέα.

Η φύση λοιπόν αντιμετωπίζεται ως πεδίο κερδοφορίας. Η κλιματική αλλαγή είναι το πρόσχημα προκειμένου ο ιδιωτι-

κός τομέας να εισβάλει σε πεδία όπως η ενέργεια και μέρη όπως οι δασικές εκτάσεις, που μέχρι πρότινος δεν είχε καταφέρει να εκμεταλλευτεί τόσο εκτεταμένα. Όπως αναφέρει ο ντε Άντζελις (2013: 52-53): *«Αυτό που επιχειρεί το κεφάλαιο (όχι ο καπιταλισμός) είναι να δημιουργήσει ζωντανούς κόσμους κατ' εικόνα του ..., ή να αποικίσει ήδη υπάρχοντες, να τους κάνει να λειτουργούν σύμφωνα με τις προτεραιότητές του.»* Οι συνθήκες στην Ελλάδα είναι ιδανικές ώστε το κεφάλαιο να αποικίσει και να εμπορευματοποιήσει τμήματα της φύσης, και στη συνέχεια να αποσπάσει κέρδος εκμεταλλεύμενο τα φυσικά χαρακτηριστικά που προσφέρουν συγκεκριμένες περιοχές. Στα πλαίσια της παραπάνω διαδικασίας όμως *«παράγονται υλικά τοπία κατάλληλα για τις απαιτήσεις του καπιταλισμού, τα οποία, σε μεταγενέστερο στάδιο, απλώς διαταράσσονται και καταστρέφονται, συνήθως κατά τη διάρκεια μιας κρίσης»* (Χάρβεϊ, 2017: 72). Φυσικά, η εμπορευματοποίηση της φύσης στην Ελλάδα δεν είναι ένα καινούριο φαινόμενο. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη του τουρισμού βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε αυτή τη διαδικασία καθώς *«μέσω της ιδιοποίησης του συμβολικού κεφαλαίου του τοπίου»* επιτυγχάνεται η απόσπαση προσόδου (Χατζημιχάλης, 2014: 121).

Ως προς την παραγωγή ενέργειας από ΑΠΕ με τον τρόπο που πραγματοποιείται μέχρι στιγμής, με πρόσχημα την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος καταστρέφονται τμήματα αυτού. Όπως σημειώνουν οι Γκούντμαν & Σάλεχ (Goodman & Salleh) αν και κάποτε η υποβάθμιση τμημάτων του περιβάλλοντος θεωρούνταν πως έθετε όρια στην οικονομική συσσώρευση, στη νέα «πράσινη οικονομία» ο περιβαλλοντισμός λειτουργεί σαν το μέσο για την επέκταση της δραστηριότητας της αγοράς (2013: 411). Η «πράσινη οικονομία» μπορεί να προβάλλεται ως η λύση στην κατάρρευση της ισοροπίας του περιβάλλοντος παγκοσμίως, καθοδηγείται όμως από τη συνηθισμένη λογική των οικονομικών διεργασιών· με συνέπεια η εμπορευματοποίηση που επιβάλλει ο καπιταλισμός να εξαντλεί τα

7. Σύμφωνα με το άρθρο 7 του Ν. 3468/2006 τόσο οι σταθμοί που παράγουν ενέργεια από ΑΠΕ ή ΣΗΘΥΑ όσο και τα αναγκαία για την κατασκευή και λειτουργία αυτών έργα, όπως οι δρόμοι και οι υποδομές για τη σύνδεση με το δίκτυο, επιτρέπεται να εγκαθίστανται και να λειτουργούν «σε γήπεδο ή σε χώρο, επί των οποίων ο αιτών έχει το δικαίωμα νόμιμης χρήσης», «σε δάση ή δασικές εκτάσεις, εφόσον έχει επιτραπεί» και «σε αιγαλό, παραλία, θάλασσα ή σε πυθμένα της, εφόσον έχει παραχωρηθεί το δικαίωμα χρήσης τους».

οικοσυστήματα, όπως ακριβώς εξαντλεί και τους ανθρώπους (ό.π.: 414). Τέλος, όπως σημειώνει η Σιαμαντά (Siamanta), η κατασκευή και λειτουργία αυτού του μοντέλου της «πράσινης οικονομίας» έγινε εφικτή χάρη στην άμεση παρέμβαση του κράτους (2017: 270).

Βάσει του Περιβαλλοντικού Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών, η πράσινη οικονομία θα έπρεπε να έχει ως αποτέλεσμα τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής και της κοινωνικής ισότητας, ενώ παράλληλα θα μείωνε αισθητά τα περιβαλλοντικά ρίσκα και τις οικολογικές ελλείψεις (αναφέρεται στο Σιαμαντά, 2017: 259). Επίσης, βάσει του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, θα έπρεπε να διασφαλίζει πως οι φυσικές εκτάσεις εξακολουθούν να παρέχουν τους πόρους και τις περιβαλλοντικές υπηρεσίες στις οποίες βασίζεται η ευημερία μας (αναφέρεται στο Siamanta, 2017: 259). Όμως, ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται η ενεργειακή μετάβαση της Ελλάδας φαίνεται πως δεν ευνοεί την επίτευξη των παραπάνω θεωρητικών στόχων. Αντιθέτως, αναπόφευκτα οδηγεί στην αποκαλούμενη δημιουργική καταστροφή της γης.

Η δημιουργική καταστροφή της γης

Η έννοια της δημιουργικής καταστροφής «*περιγράφει τη διαδικασία της βιομηχανικής μετάλλαξης που επαναστατικοποιεί ασταμάτητα τη δομή της οικονομίας από τα μέσα ..., καταστρέφοντας την προηγούμενη δομή και δημιουργώντας διαρκώς μια νέα*»⁸. Ο Σουμπέτερ⁹ (στον οποίο αποδίδεται ο όρος) ισχυρίζεται πως ο καπιταλισμός δεν είναι ποτέ στατικός και συνεχώς εξελίσσεται, δημιουργώντας κατ' αυτό τον τρόπο νέες αγορές και προ-

ϊόντα¹⁰. Η διαδικασία αυτή όμως είχε περιγραφεί για πρώτη φορά από τον Μαρξ, αν και δεν είχε χρησιμοποιήσει ποτέ τον συγκεκριμένο όρο.

Από το 1848 ήδη, στο «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», ο Μαρξ και ο Ένγκελς σημείωναν πως «*κάθε κρίση καταστρέφει ταχτικά όχι μόνο ένα ποσό μέρος από τις ίδιες τις δημιουργικές παραγωγικές δυνάμεις*» (2009: 46) και πως για να ξεπερνάει η αστική τάξη τις κρίσεις καταστρέφει τμήματα από τις παραγωγικές δυνάμεις, κατακτά καινούριες αγορές και εκμεταλλεύεται πιο βαθιά τις παλιές με αποτέλεσμα τη δημιουργία πιο καταστροφικών και πιο γενικών κρίσεων (2009: 47). Συνεπώς, ο Μαρξ και ο Ένγκελς είχαν ήδη εντοπίσει τη διαδικασία, αν και αντιλαμβάνονταν την ίδια και τις συνέπειες αυτής με διαφορετικό τρόπο. Συγκεκριμένα, ο Μαρξ αν και θαύμαζε τη δημιουργικότητα του καπιταλισμού «*έδινε μεγάλη έμφαση στην αυτοκαταστροφικότητά του*» ενώ «*οι σουμπτεριανοί εξαρχής υμνούσαν την άμετρη δημιουργικότητα του καπιταλισμού, αντιμετωπίζοντας συγχρόνως την καταστροφικότητά του κατά κύριο λόγο ως το φυσιολογικό κόστος της όποιας επιχειρηματικής δραστηριότητας (παρ' ότι παραδέχονται πως, περιστασιακά, η καταστροφικότητα δυστυχώς ξεφεύγει από κάθε έλεγχο)*» (Χάρβεϊ, 2011: 56).

Ο Χάρβεϊ, σε πλήθος έργων του, έχει μεταφέρει τις ιδέες του Μαρξ αναφορικά με τις συστημικές αντιφάσεις του καπιταλισμού στο δομημένο περιβάλλον και στις διαδικασίες παραγωγής του χώρου εν γένει. Ανέπτυξε την ιδέα πως ο καπιταλισμός βρίσκει χρονικές και χωρικές διευθετήσεις, ή έναν συνδυασμό αυτών, για να επιλύει προσωρινά τις κρίσεις υπερσυσσώρευσης μέσω επενδύσεων σε πάγιες υποδομές, όπως είναι τα κτίρια. Όμως οι αναπόφευκτες μεταβολές στις χωρικές διευθετήσεις συνεπάγονται καταστροφή των αξιών χρήσης που είχαν εμπέδωθεί σε αυτές. Ως προς την έννοια

8. https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/218493_gia-ti-dimioyrgiki-katastrofi

9. Schumpeter, J. (1942), *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*

10. <https://www.cmu.edu/epp/irle/irle-blog-pages/schumpeters-theory-of-creative-destruction.html>

της δημιουργικής καταστροφής και το συσχετισμό αυτής με το δομημένο περιβάλλον σημειώνει τα εξής (2017: 311): «Το κεφάλαιο δημιουργεί υποχρεωτικά ένα υλικό τοπίο κατ' εικόνα του σε ένα σημείο στον χρόνο, μόνο που πρέπει να το καταστρέψει σε κάποιο μεταγενέστερο χρόνο, καθώς προσφεύγει στις γεωγραφικές επεκτάσεις και στις χρονικές μετατοπίσεις προκειμένου να λύσει τις κρίσεις υπερσυσσώρευσης στις οποίες τακτικά κατατείνει. Αυτή είναι η ιστορία της δημιουργικής καταστροφής».

Ο συσχετισμός των συνεπειών που θα επιφέρει η ενεργειακή μετάβαση με την έννοια της δημιουργικής καταστροφής της γης είναι αναπόφευκτος και εκτείνεται σε δύο επίπεδα. Από τη μία μεριά βρίσκονται οι υφιστάμενες υποδομές παραγωγής ενέργειας από λιγνίτη οι οποίες σταδιακά αποσύρονται και συνεπώς βρίσκονται στο στάδιο της καταστροφής. Από την άλλη μεριά βρίσκονται οι νέες εγκαταστάσεις ΑΠΕ οι οποίες είναι στο στάδιο της δημιουργίας και θα καταστραφούν σε κάποια μελλοντική στιγμή.

Ως προς τις υποδομές οι οποίες εξαιτίας της επικείμενης απολιγνιτοποίησης θα πάψουν να λειτουργούν το υλικό τοπίο που είχε δημιουργηθεί στο παρελθόν καλείται να καταστραφεί. Τίθεται λοιπόν ένα πρώτο ζήτημα το οποίο είναι εάν το κεφάλαιο που είχε δαπανηθεί για την κατασκευή των υποδομών αυτών έχει αποσβεστεί¹¹, αλλά και το κατά πόσο οι υποδομές αυτές θα μπορέσουν να αξιοποιηθούν προς κοινό συμφέρον. Το δεύτερο ζήτημα που τίθεται είναι τί θα συμβεί με τις εκτάσεις γης στις οποίες είναι χωροθετημένες οι μονάδες αυτές. Τέλος, παραμένει ερώτημα το εάν ο τρόπος απολιγνιτοποίησης που έχει επιλεγεί θα οδηγήσει σε κάποιο είδους κρίση τις τοπικές κοινωνίες.

Σύμφωνα με τον Χάρβεϊ, οι κρίσεις δύνανται να χωριστούν σε τρία είδη. Το πρώτο είναι οι λεγόμενες *επιμέρους κρίσεις*

και σε αυτές συγκαταλέγονται οι κρίσεις εκείνες «*οι οποίες επηρεάζουν έναν συγκεκριμένο τομέα, μία γεωγραφική περιφέρεια ή ένα σύνολο διαμεσολαβτικών θεσμών*» (2017: 95). Το δεύτερο είδος κρίσεων είναι οι αποκαλούμενες *κρίσεις μετατόπισης* οι οποίες «*αφορούν μια μεγάλη αναδιοργάνωση και αναδιάρθρωση των κεφαλαιακών ροών και/ή μια μεγάλη αναδιάρθρωση των διαμεσολαβτικών θεσμών προκειμένου να ανοίξουν καινούρια κανάλια για παραγωγικές επενδύσεις*» (2017: 96). Οι κρίσεις μετατόπισης χωρίζονται με τη σειρά τους σε δύο επιμέρους είδη, τις *κλαδικές κρίσεις μετατόπισης* και τις *γεωγραφικές κρίσεις μετατόπισης*. Τέλος, η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τις *παγκόσμιες κρίσεις* (2017: 96). Ως προς τις υποκατηγορίες των κρίσεων μετατόπισης, οι κλαδικές «*αφορούν την ανατοποθέτηση του κεφαλαίου από μία σφαίρα ... σε μία άλλη*» ενώ οι γεωγραφικές «*αφορούν τη μετακίνηση των κεφαλαιακών ροών από ένα μέρος ή περιφέρεια σε ένα άλλο*» (Χάρβεϊ, 2017: 96). Ειδικά οι γεωγραφικές κρίσεις μετατόπισης είναι ιδιαίτερα σημαντικές «*για επενδύσεις στο δομημένο περιβάλλον οι οποίες είναι καθηλωμένες στον χώρο*» (Χάρβεϊ, 2017: 96).

Ο τρόπος με τον οποίο επιχειρείται να υλοποιηθεί η απολιγνιτοποίηση μοιάζει να δημιουργεί τις συνθήκες για μία κρίση μετατόπισης. Συγκεκριμένα, τα κεφάλαια που είχαν τοποθετηθεί στις λιγνιτικές υποδομές απαξιώνονται, καθώς οι μονάδες αυτές θα πάψουν να λειτουργούν. Επίσης, φαίνεται να μην έχει δομηθεί ένα ικανοποιητικό σχέδιο για την ανάκαμψη της τοπικής οικονομίας. Επιπροσθέτως, η ανάγκη αύξησης της παραγόμενης ενέργειας από ΑΠΕ οδηγεί στην τοποθέτηση νέων κεφαλαίων σε άλλες περιοχές. Συνεπώς, η απολιγνιτοποίηση θα δημιουργήσει πιθανότατα μία κλαδική κρίση μετατόπισης – καθώς το κεφάλαιο που μέχρι στιγμής επενδυόταν σε λιγνιτικές μονάδες πλέον θα επενδύεται σε ΑΠΕ – αλλά και μία γεωγραφική κρίση μετατόπισης – καθώς οι νέες επενδύσεις που αφορούν ΑΠΕ δεν πραγματοποιούνται ούτε στις λιγνιτικές περιοχές της περι-

11. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μονάδα της ΔΕΗ «Πτολεμαίδα 5» η οποία προβλέπεται να τεθεί σε εμπορική λειτουργία στις αρχές Ιανουαρίου του 2023.

φέρειας Δυτικής Μακεδονίας ούτε της Μεγαλόπολης.

Οι καινούριες υποδομές παραγωγής ενέργειας από ΑΠΕ είναι ως προς την ενεργειακή μετάβαση οι νέες γεωγραφικές επεκτάσεις του κεφαλαίου. Ένα από τα βασικά ζητήματα που προκύπτουν είναι πως οι φυσικές εκτάσεις που επιλέγονται αναπόφευκτα κάποτε θα απαξιωθούν. Επιπρόσθετα, είναι αμφίβολο κατά πόσο θα επιχειρηθεί και θα είναι εφικτό οι εκτάσεις αυτές να επανέλθουν στην πρότερή τους κατάσταση, ιδιαιτέρως αφού η νομοθεσία δεν προβλέπει συγκεκριμένες διαδικασίες ως προς τα βήματα που πρέπει να ακολουθήσουν οι ιδιοκτήτριες εταιρείες μονάδων ΑΠΕ που παύουν να λειτουργούν¹².

Συσσώρευση μέσω υφαρπαγής και ενεργειακή μετάβαση

Ο Μαρξ περιγράφει τη διαδικασία που αποκαλεί *προϊστορία του κεφαλαίου* ως μία καταστροφή που μετατρέπει τη μικροϊδιοκτησία «που ανήκει σε πολλά άτομα, σε τεράστια ιδιοκτησία ολίγων» και ως μια διαδικασία με την οποία αρπάζουν τα κτήματα, τα μέσα συντήρησης και τα εργαλεία της εργασίας της λαϊκής μάζας (2000: 106-107). Ο όρος υφαρπαγή αναφέρεται στη διαδικασία της αφαίρεσης πόρων από άλλους και πρόκειται για μία πρακτική που ακολουθείται εδώ και αιώνες. Η διαδικασία αυτή «απελευθερώνει ένα σύνολο περιουσιακών στοιχείων (που περιλαμβάνουν την εργατική δύναμη) σε πολύ χαμηλό (και σε μερικές περιπτώσεις μηδενικό) κόστος» (Χάρβεϊ, 2006: 153), ενώ στη συνέχεια το υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο αρπάζει αυτά τα περιουσιακά στοιχεία και τα μετατρέπει σε κερδοφόρα χρήση (ό.π.: 153).

Όσον αφορά την πρωταρχική συσσώρευση –την οποία περιέγραψε ο Μαρξ– η ακολουθούμενη διαδικασία ήταν η απόσπαση της γης, η περίφραξη αυτής, η εκδίωξη του πληθυσμού που διέμενε εκεί –με σκοπό τη δημιουργία ενός άκληρου προλεταριάτου– και στη συνέχεια η προσφορά της γης «στο ιδιωτικοποιημένο κυρίαρχο ρεύμα της καπιταλιστικής συσσώρευσης» (αναφέρεται στο Χάρβεϊ, 2006: 153). Όμως «η πρωταρχική συσσώρευση που ανοίγει το δρόμο στη διευρυμένη αναπαραγωγή είναι ένα πράγμα και η συσσώρευση μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους, η οποία διαλύει και καταστρέφει ένα δρόμο που έχει ανοίξει ήδη, είναι ένα πολύ διαφορετικό πράγμα» (ό.π.: 166).

Σύμφωνα με τους Φέαρχεντ, Λίτς & Σκούνς (Fairhead, Leach & Scoones) ο Χάρβεϊ έχει αναπτύξει ένα αναλυτικό λεξικό γύρω από την έννοια της συσσώρευσης μέσω υφαρπαγής, η οποία ισχυρίζεται πως αντιπροσωπεύει τη συνέχιση και τον πολλαπλασιασμό των πρακτικών συσσώρευσης στο πλαίσιο του νέου ιμπεριαλισμού (2012: 243). Ως συσσώρευση μέσω υφαρπαγής κατά τον Μπέικερ (Bakker) ορίζεται η περίφραξη δημόσιων περιουσιακών στοιχείων από ιδιωτικούς φορείς με σκοπό την απόσπαση κέρδους, με αποτέλεσμα όμως εντονότερη κοινωνική ανισότητα (αναφέρεται στο Φέαρχεντ, Λίτς & Σκούνς, 2012: 243).

Οι τέσσερις διαστάσεις του νέου ιμπεριαλισμού σύμφωνα με τον Χάρβεϊ (Harvey) είναι η *ιδιωτικοποίηση*, η *χηματιστικοποίηση*, η *διαχείριση και χειραγώγηση των κρίσεων* και οι *κρατικές αναδιανομές* (αναφέρεται στο Φέαρχεντ, Λίτς & Σκούνς, 2012: 243). Η ιδιωτικοποίηση περιλαμβάνει δύο ξεχωριστές διαδικασίες, αφενός την ιδιωτικοποίηση δημόσιων περιουσιακών στοιχείων, και την αλλαγή της ιδιοκτησίας αυτών από κρατική σε ιδιωτική, και αφετέρου την εξασφάλιση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας για τους φτωχούς, αν και ακόμη και όταν συμβαίνει αυτό ανοίγει το δρόμο για διαδικασίες αποξένωσης από τη γη και τη φύση (Φέαρχεντ, Λίτς & Σκούνς, 2012: 243). Όπως σημειώνει η Ρόη (Roy), οι ιδιωτικοποιήσεις είναι (αναφέρεται

12. Το Ειδικό Χώροταξικό για τις ΑΠΕ ορίζει στο άρθρο 26 πως «Οι κάτοχοι αδειών λειτουργίας εγκαταστάσεων παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας από Α.Π.Ε. υποχρεούνται, να αποκαθιστούν, τους σχετικούς χώρους, ... στην προτέρα κατάσταση εφόσον αυτό είναι τεχνικά εφικτό» (ΥΠΕΝ: 2008).

στο Χάρβεϊ, 2006: 163): «Η μεταβίβαση παραγωγικών δημόσιων περιουσιακών στοιχείων από το κράτος σε ιδιωτικές εταιρείες. Τα παραγωγικά περιουσιακά στοιχεία περιλαμβάνουν φυσικούς πόρους. Τη γη, τα δάση, το νερό, τον αέρα. Αυτά τα περιουσιακά στοιχεία κατέχει το κράτος ως καταπιστευματοδόχος για το λαό τον οποίο εκπροσωπεί.... Το άρπαγμα αυτών των περιουσιακών στοιχείων και το ξεπούλημά τους ως μετοχών σε ιδιωτικές εταιρείες είναι μια διαδικασία βάρβαρης αφαίρεσης πόρων σε κλίμακα που δεν βρίσκουμε το ανάλογο της στην ιστορία».

Η χρηματοπιστικοποίηση αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο το οικονομικό σύστημα έχει μετατραπεί στο κέντρο των αναδιανεμητικών δραστηριοτήτων, αξιοποιώντας τις χρηματοοικονομικές πτυχές της ζωής που προηγουμένως βρίσκονταν έξω από αυτές τις δραστηριότητες (Φέαρκεντ, Λίτς & Σκούνς, 2012: 243). Ως προς τη διαχείριση και χειραγώγηση των κρίσεων, οι χρωμαμένες κυβερνήσεις είναι εξαιρετικά ευάλωτες όταν αντιμετωπίζουν τη χρεοκοπία και μπορούν να αναγκαστούν από διεθνή χρηματοπιστωτικά ιδρύματα να συμφωνήσουν σε πολιτικές που απαιτούν την απελευθέρωση των αγορών και

την ιδιωτικοποίηση δημόσιων περιουσιακών στοιχείων (ό.π.: 245). Τέλος, η τέταρτη διάσταση, δηλαδή οι κρατικές αναδιανομές, αφορά το μεταβαλλόμενο ρόλο του κράτους στο να επηρεάζει τη διανομή του πλούτου μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών (ό.π.: 245). Οι δημοσιονομικές πολιτικές, σύμφωνα και πάλι με τον Χάρβεϊ, σχεδιάζονται με τέτοιο τρόπο που ευνοούν τις επενδύσεις –και κατά συνέπεια όσους κατέχουν το κεφάλαιο για να επενδύσουν– και όχι τα εισοδήματα και την ασφάλεια των φτωχών (αναφέρεται στο Φέαρκεντ, Λίτς & Σκούνς, 2012: 245).

Εκτός από την παραπάνω λειτουργία όμως, «το κράτος ήταν και συνεχίζει να είναι ο θεμελιακός παράγοντας όσον αφορά τη δυναμική του παγκόσμιου καπιταλισμού» (Χάρβεϊ, 2006: 109). Αυτό που επιδίωξε να πετύχει το νεοφιλελεύθερο κράτος ήταν «να περιφράξει τις “κοινές γαίες”, να ιδιωτικοποιήσει και να οικοδομήσει ένα πλαίσιο ανοιχτών αγορών εμπορευμάτων και κεφαλαιαγορών» (ό.π.: 181). Όμως η περίφραξη δημόσιων, φυσικών εκτάσεων γης και στη συνέχεια η ιδιωτικοποίηση αυτών σχετίζεται κατά κύριο λόγο με διαδικασίες πράσινης υφαρπαγής.

Η πράσινη υφαρπαγή –δηλαδή η ιδιοποίηση της γης και των πόρων για περιβαλλοντικούς σκοπούς– είναι μία διαδικασία που αποκτά ολοένα και εντονότερη σημασία (Φέαρκεντ, Λίτς & Σκούνης, 2012: 238). Με τον όρο ιδιοποίηση περιγράφεται η μεταφορά της ιδιοκτησίας, των δικαιωμάτων χρήσης και του ελέγχου των πόρων που κάποτε ήταν δημόσιοι, ιδιωτικοί ή κοινοί από τους φτωχούς (ή οποιονδήποτε συμπεριλαμβανομένων των φτωχών) στα χέρια των ισχυρών· ενώ το γεγονός πως η διαδικασία αυτή είναι άδικη καθιστά την ιδιοποίηση έναν συναισθηματικό όρο (ό.π.: 238). Η ιδιοποίηση είναι μία κεντρική έννοια στη διπλή διαδικασία της συσσώρευσης και της υφαρπαγής (ό.π.: 238). Μπορεί να είναι απλή κεφαλαιακή συσσώρευση, κατά την οποία τα κέρδη που συγκεντρώνει το κεφάλαιο επανεπενδύονται με σκοπό να αυξηθεί το υπάρχον κεφάλαιο και η συγκέντρωση της ιδιοκτησίας, ή μπορεί να είναι πρωταρχική συσσώρευση, κατά την οποία φυσικές δημόσιες εκτάσεις περιφράσσονται και ιδιωτικοποιούνται, ενώ οι χρήστες των εκτάσεων απομακρύνονται από αυτές (ή έχουν πλέον ελαττωμένα δικαιώματα) προκειμένου να μετατραπούν σε προλεταριάτο αποκομμένο από τη γη και τη φύση, απελευθερώνοντας κατ’ αυτό τον τρόπο τους πόρους για το ιδιωτικό κεφάλαιο (ό.π.: 238).

Ακόμη και αν η πράσινη υφαρπαγή δεν περιλαμβάνει πάντα την ολοκληρωτική αποξένωση των πρότερων χρηστών της γης, περιλαμβάνει την αναδιάρθρωση των κανόνων και της εξουσίας ως προς την πρόσβαση, τη χρήση και τη διαχείριση των πόρων, αναφορικά με τις εργασιακές αλλά και τις ανθρώπινες και οικολογικές σχέσεις, κάτι το οποίο μπορεί να οδηγήσει σε έντονη αποξένωση (ό.π.: 239). Η πράσινη υφαρπαγή όμως επηρεάζει το οικοσύστημα υλικά και συμβολικά· καθώς η αξία της φύσης μετατοπίζεται προς πεδία όπως τα διάφορα εμπορευματοποιημένα προϊόντα και οι υπηρεσίες. Τα ζωικά είδη και οι αισθητικές αξίες πωλούνται, ενώ τα οικοσυστήματα διαλύονται, τόσο μεταφορικά όσο και κυριολεκτικά (ό.π.: 253).

Στην περίπτωση της ενεργειακής μετάβασης της Ελλάδας φαίνεται να συντελείται μία μορφή πράσινης υφαρπαγής. Οι τροποποιήσεις της νομοθεσίας ως προς την αδειοδότηση των ΑΠΕ είχαν ως συνέπεια την αύξηση του ιδιωτικού ενδιαφέροντος για δημιουργία αιολικών πάρκων. Όπως αναφέρουν οι Σιαμαντά & Ντάνλαπ (Siamanta & Dunlap) σε ορισμένες περιοχές¹³ οι ιδιωτικές εταιρείες των ΑΠΕ εκμεταλλευόμενες τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, τη μείωση των εισοδημάτων και την αύξηση της φτώχειας, προσπαθούν να πείσουν τους ιδιοκτήτες γης να τους παραχωρήσουν τις εκτάσεις που κατέχουν με αντάλλαγμα χρηματικά ποσά και θέσεις εργασίας (2019: 934). Όμως, οι τιμές της γης στην Ελλάδα έχουν παρουσιάσει από την περίοδο της κρίσης και εξής σημαντική πτώση, και συνεπώς τα ποσά της μίσθωσης ή/και της αποζημίωσης δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματική αξία της γης (αναφέρεται στο Σιαμαντά & Ντάνλαπ, 2019: 935). Τόσο η Κορφιάτη (Korfiati, 2020: 8) όσο και οι Σιαμαντά & Ντάνλαπ (2019: 935) τονίζουν την ιδιαιτερότητα των εκτάσεων γης στην Ελλάδα καθώς παρατηρείται αβεβαιότητα γύρω από τους τίτλους ιδιοκτησίας των περισσότερων εξ αυτών. Η έλλειψη έγκυρων τίτλων ιδιοκτησίας και τα υψηλά κόστη που συνεπάγεται η δικαστική οδός σε περίπτωση διαφωνίας αποτελούν παράγοντες που ευνοούν περαιτέρω την υφαρπαγή γης (ό.π.: 935).

Η εγκατάσταση των αιολικών πάρκων όμως, σύμφωνα με το χωροταξικό για τις ΑΠΕ (άρθρο 6, παράγραφος 4), επιτρέπεται να πραγματοποιείται και «εντός δασών, δασικών και αναδασωτέων εκτάσεων» (ΥΠΕΝ, 2008). Είναι συνεπώς εφικτή η δέσμευση δημόσιων δασικών εκτάσεων για εγκατάσταση ιδιωτικών μονάδων. Βάσει των τρεχουσών συνθηκών είναι ευκολότερο και οικονομικότερο να δεσμευθούν δημόσιες δασικές εκτάσεις για εγκατάσταση αιολικών. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τις περιοχές υψηλού αιολικού δυναμικού της Ελλάδας έχουν

13. Το άρθρο έχει ως περιοχά μελέτης στην Ελλάδα την Κρήτη.

οδηγήσει σε μία έντονη χωρική διασπορά ιδιωτικών αιολικών πάρκων σε δημόσιες φυσικές εκτάσεις. Έτσι, οι συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί, σε συνδυασμό με την αθρόα παροχή βεβαιώσεων παραγωγού και εν συνεχεία αδειών εγκατάστασης και λειτουργίας από τη Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας (ΡΑΕ), έχουν καταλήξει στη δέσμευση ενός εξαιρετικά μεγάλου ποσού εκτάσεων για παραγωγή αιολικής ενέργειας. Ενδεικτικά αναφέρεται πως το ποσοστό αυτό για τη νησιωτική Ελλάδα το 2021 είχε ήδη αγγίξει το 1,98% της συνολικής έκτασης αυτής (Μάκη & Βελεγράκης, 2022: 79).

Συμπεράσματα

Η ενεργειακή μετάβαση απαιτεί την κατασκευή νέων υποδομών οι οποίες με τη σειρά τους ανακατασκευάζουν τις γεωγραφίες της παραγωγής ενέργειας αλλά και της διαβίωσης και της εργασίας (αναφέρεται στο Μπριτζ, Μπουζαρόβσκι κ.ά., 2013: 333). Οι γεωγραφικές αυτές αλλαγές είναι τόσο εσωτερικές (εντός μίας καθορισμένης περιοχής ή χώρας) όσο και εξωτερικές, καθώς εμπεριέχουν σχέσεις μεταξύ διαφορετικών περιοχών ή/και κρατών (Μπριτζ, Μπουζαρόβσκι κ.ά., 2013: 332). Συνεπώς, η ενεργειακή μετάβαση αφενός συνεπάγεται τον ανασχεδιασμό των υποδομών, των κτιρίων και του εξοπλισμού και αφετέρου απαιτεί οι κοινωνίες να διαλέξουν ανάμεσα από ένα εύρος πιθανών χωρικών επιλογών και κλιμάκων διακυβέρνησης (ό.π.: 333). Όπως αναφέρει ο Γουόκερ (Walker), η ιστορία έχει καταδείξει πως τα έργα εκείνα που δεν έχουν σχεδιαστεί ενδεδειχώς επιφέρουν σοβαρές συνέπειες στην τοπική βιοποικιλότητα και ελάχιστα θετικά οφέλη στους ντόπιους, με αποτέλεσμα η εγκατάσταση των νέων μορφών παραγωγής ενέργειας να δημιουργεί έντονες αντιδράσεις (1995: 52). Οι αντιδράσεις αυτές στηρίζονται σε καταγεγραμμένα περιστατικά απομάκρυνσης των ντόπιων, απειλών στο οικοσύστημα και στο περιβάλλον και αποτυχίας επίτευξης των

προβλεπόμενων οικονομικών ωφελειών, ειδικά σε τοπικό επίπεδο (ό.π.: 51).

Στην περίπτωση της Ελλάδας η ενεργειακή μετάβαση αποτελεί αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου από λιγνίτη σε ΑΠΕ και συνέχεια της ιδιωτικοποίησης πρώην μονοπωλιακών κρατικών δημοσίων υπηρεσιών. Η έντονη εκποίηση των υπηρεσιών αυτών έγινε εφικτή στα πλαίσια της κρίσης χρέους. Την περίοδο που διανύουμε είναι υπό αμφισβήτηση το κατά πόσο έχει ξεπεραστεί η κρίση των προηγούμενων ετών. Επιπροσθέτως, στο δημόσιο λόγω έχει ενταχθεί και η κλιματική κρίση. Οι κρίσεις όμως εμφανίζονται σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές και συνήθως είναι ενδείξεις και αποτελέσματα αντιφάσεων. Ο τρόπος με τον οποίο επιχειρείται η έξοδος από την εκάστοτε κρίση και τα χαρακτηριστικά που δημιουργούνται κατά την έξοδο από αυτή θέτουν τις βάσεις για την επόμενη κρίση (Χάρβεϊ, 2021).

Η Ελλάδα την τρέχουσα περίοδο προσπαθεί να αντιμετωπίσει την κλιματική κρίση χάρη στην ανεξέλεγκτη ανάπτυξη ιδιωτικών αιολικών πάρκων σε φυσικές –και κατά πλειοψηφία δημόσιες– εκτάσεις. Με τον τρόπο αυτό ο τομέας της ενέργειας ιδιωτικοποιείται, δασικές εκτάσεις υφαρπάζονται –και στη συνέχεια καταστρέφονται– και τοπικές κοινωνίες χάνουν το δικαίωμα πρόσβασης σε μέρη που μέχρι πρότινος χρησιμοποιούσαν ή είχαν για αυτούς συμβολική αξία. Επιπροσθέτως, δεν υπάρχει ένα πλήρως δομημένο σχέδιο για το τί θα συμβεί στις υποδομές των λιγνιτικών περιοχών ή στους εργαζόμενους και στην τοπική κοινωνία και οικονομία την επομένη της απολιγνιτοποίησης. Ακόμη και η στροφή στη λιγνιτική παραγωγή που παρατηρείται το διάστημα αυτό (μέσω επαναλειτουργίας μονάδων που είχαν κλείσει και αύξησης της παραγωγής) των μονάδων που ήταν σε λειτουργία) είναι ένα μέτρο που έχει ληφθεί για μικρό χρονικό διάστημα.¹⁴ Συνοψίζοντας, μάλλον ο τρόπος που έχει

14. Κυβερνητικές πηγές έχουν δηλώσει τη χρονική μετάθεση της απολιγνιτοποίησης στον ελλαδικό χώρο κατά τρία μόλις έτη.

επιλεγεί για να εξέλθουμε από την τρέχουσα κρίση δεν είναι προς όφελος της κοινωνίας και της φύσης. Αντιθέτως, η ενεργειακή μετάβαση της Ελλάδας με

τον τρόπο που πραγματοποιείται φαίνεται να αποτελεί ένα ακόμη πεδίο κερδοφορίας για συγκεκριμένες μερίδες του κεφαλαίου. **T**

b

- Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία**
Κλάιν, Ν. (2015), *Αυτό αλλάζει τα πάντα, Καπιταλισμός εναντίον κλίματος*, μτφ. Α. Φιλίππας, Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη.
- Μάκη, Τ. - Βελεγράκης, Γ.** (2022), «Αιολικά πάρκα και υφαντά γης στη μεταμνημονιακή εποχή: Το παράδειγμα της νησιωτικής Ελλάδας», *Γεωγραφίες*, τεύχ. 39, Άνοιξη - Καλοκαίρι, σ. 68-83.
- Μαρξ, Κ.** (2000), *Η γένεση του κεφαλαίου*, μτφ. Α. Δούμα, Αθήνα, Εκδόσεις Κοροντζή.
- Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φ.** (2009), *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφ. Μ. Πορφυρογένης, Αθήνα, Εκδόσεις Αργοναύτης.
- Νόμος 3468/2006** (ΦΕΚ Α' 129/27.6.2006), Παραγωγή Ηλεκτρικής Ενέργειας από Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας και Συμπαράγωγή Ηλεκτρισμού και Θερμότητας Υψηλής Απόδοσης και λοιπές διατάξεις.
- Νόμος 3986/2011** (ΦΕΚ Α' 152/1.7.2011), Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015.
- Νόμος 4389/2016** (ΦΕΚ Α' 94/27.5.2016), Επείγουσες διατάξεις για την εφαρμογή της συμφωνίας δημοσιονομικών στόχων και διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και άλλες διατάξεις.
- ντε Άντζελις, Μ.** (2013), *Κοινά, περιφράξεις και κρίσεις*, μτφ. Σ. Παπάγγελου – Χ. Τσαβδάρου, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις των ξένων.
- ΥΠΕΝ** (2008), Έγκριση Ειδικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας (ΑΠΕ) και της στρατηγικής μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων αυτού (ΦΕΚ 2464/Β/3.12.2008), (διαθέσιμο στο: https://ypen.gov.gr/wp-content/uploads/2020/11/FEK2464B_2008_RES.pdf).
- ΥΠΕΝ** (2019), Εθνικό Σχέδιο για την Ενέργεια και το Κλίμα (ΕΣΕΚ), (διαθέσιμο στο: <https://ypen.gov.gr/energeia/eseek/>).
- ΥΠΕΝ** (2020), Επικαιροποιημένο Master Plan Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης των λιγνιτικών περιοχών (ΣΔΑΜ), (διαθέσιμο στο: <https://www.sdam.gr/node/252>).
- Χάρβεϊ, Ν.** (2006), *Ο νέος ιμπεριαλισμός*, μτφ. Ε. Αστερίου, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Χάρβεϊ, Ν.** (2011), *Το αίνιγμα του κεφαλαίου και οι κρίσεις του καπιταλισμού*, μτφ. Π. Χατζόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Χάρβεϊ, Ν.** (2017), *Δρόμοι και τρόποι του κόσμου, Καπιταλισμός-Χώρος-Τόποι*, μτφ. Γ. Βογιατζής, Αθήνα, Εκδόσεις Angelus Novus.
- Χατζημικιάλης, Κ.** (2014), *Κρίση χρέους και υφαντά γης*, Αθήνα, Εκδόσεις ΚΨΜ.
- Ξενογλωσση Βιβλιογραφία**
Bridge, G. - Bouzarovski, S. - Bradshaw, M. - Eyre, N. (2013), “Geographies of energy transition: Space, place and the low-carbon economy”, *Energy Policy* 53, pp. 331–340 (available at <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2012.10.066>).
- Burkett, P.** (1999), *Marx and nature. A red and green perspective*, New York, St. Martin's Press.
- Castree, N.** (2008), “Neoliberalising Nature: The Logics of Deregulation and Reregulation”, *Environment and Planning A: Economy and Space* 40(1), pp. 131–152 (available at <https://doi.org/10.1068/a39999>).
- Dessai, S. - Adger, W. N. - Hulme, M. - Turnpenny, J. - Köhler, J. - Warren, R.** (2004), “Defining and Experiencing Dangerous Climate Change”, *Climatic Change* 64 (1/2), pp. 11–25 (available at <https://doi.org/10.1023/b:clim.0000024781.48904.45>).
- Fairhead, J. - Leach, M. - Scoones, I.** (2012), “Green Grabbing: a new appropriation of nature?”, *Journal of Peasant Studies* 39 (2), pp. 237–261 (available at <https://doi.org/10.1080/03066150.2012.671770>).
- Goodman, J. - Salleh, A.** (2013), “The ‘Green Economy’: Class Hegemony and Counter-Hegemony”, *Globalizations* 10 (3), pp. 411–424 (available at <https://doi.org/10.1080/14747731.2013.787770>).
- Harvey, D.** (2021), “How Capital Evolves”, *David Harvey's Anti-Capitalist Chronicles* (available at <https://anticapitalistchronicles.libsyn.com/how-capital-evolves>).
- Korfiati, I. P.** (2020), “Classifying Like a State: Land Dispossession on Eastern Crete's Contested Mountains”, *Antipode* 52 (5), pp. 1331–1350 (available at <https://doi.org/10.1111/anti.12640>).
- Siamanta, Z. - Dunlap, A.** (2019), “Accumulation by Wind Energy: Wind energy Development as a Capitalist Trojan Horse in Crete, Greece and Oaxaca, Mexico”, *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 18 (4), pp. 925-955 (available at <https://acme-journal.org/index.php/acme/article/view/1718>).
- Siamanta, Z. C.** (2017), “Building a green economy of low carbon: the Greek post-crisis experience of photovoltaics and financial ‘green grabbing’”, *Journal of Political Ecology* 24 (1), pp. 258-276 (available at <https://doi.org/10.2458/v24i1.20806>).
- Walker, G.** (1995), “Renewable energy and the public”, *Land Use Policy* 12 (1), pp. 49-59.